

# مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهیافت

سال چهاردهم، شماره ۵۱، تابستان ۱۳۹۹  
صفحه ۱۷۳ تا ۱۹۶

## بررسی چالش‌های امنیتی و زیست‌محیطی عراق و ایران پس از تهاجم نظامی آمریکا در سال ۲۰۰۳

پرستو راهنورد / دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران  
p.rahnvard@gmail.com

سهراب صلاحی / استادیار گروه حقوق، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران، استاد راهنما و  
نویسنده مسئول، Salahi.sohrab@gmail.com

ابومحمد عسگرخانی / دانشیار گروه حقوق، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی، قشم، ایران، استاد مشاور،  
asgarkha@gmail.com

### چکیده

موضوع این پژوهش بررسی چالش‌های امنیتی و زیست‌محیطی حمله نظامی آمریکا و متحدین به عراق در سال ۲۰۰۳ برای دو کشور ایران و عراق می‌باشد. این حمله که به بهانه دفاع مشروع، مبارزه با تروریسم و منع گسترش سلاح‌های کشتار جمعی صورت گرفت حتی سال‌ها بعد نیز تأثیرات مختلف خود را برای دو کشور نامبرده برجای گذاشته است. نتایج تحقیق نشان داد که نگاه امنیتی جنگ سردی (تاکید بر ابعاد صرف نظامی) که مورد تأکید رهیافت‌های سنتی همچون رئالیسم و نئورئالیسم می‌باشد قادر به بررسی ابعاد چندگانه امنیتی نمی‌باشد و براین اساس است که مکتب کپنهاگ رویکرد چندوجهی به امنیت را مورد توجه قرار داد. براین اساس و با چنین نگاهی است که می‌توان نتیجه گرفت به کارگیری سلاح‌هایی نظیر اورانیوم رقیق شده و فسفر سفید توسط آمریکا در تجاوز به عراق در سال ۲۰۰۳ باعث پیامدهای انسانی، امنیتی و زیست‌محیطی بسیاری برای دو کشور گردید که نتیجه این اقدامات به مخاطره انداختن صلح و امنیت در منطقه و چالش‌های مختلف امنیتی از جمله تروریسم و تهدیدات مرزی و ارضی برای دو کشور ایران و عراق بوده است. رویکرد این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است و گردآوری اطلاعات از طریق فیش برداری از منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

**کلیدواژه:** امنیت، محیط‌زیست، تهاجم نظامی، ایران، عراق.

تاریخ تأیید ۱۳۹۹/۰۳/۳۰

تاریخ دریافت ۱۳۹۹/۰۱/۲۵

مقاله برگرفته از رساله دکترای خانم راهنورد با راهنمایی دکتر صلاحی می‌باشد.

### مقدمه

خاورمیانه به واسطه اهمیت ژئواستراتژیک خود، در دهه‌های گذشته همواره مورد توجه قدرت‌های جهانی بوده است و مهم‌ترین کانون‌های تنش و منازعه در جهان به شمار می‌رود. تهاجم نظامی ایالات متحده به عراق در ۲۱ مارس سال ۲۰۰۳ میلادی از جمله مهم‌ترین منازعات سال‌های ابتدایی قرن بیست و یکم است. پیامدهای دامنه‌دار این اشغال نظامی با گذشت نزدیک به دو دهه همچنان ادامه دارد و تحقیق حاضر در نظر دارد تا به ابعاد خاصی از این پیامدها بپردازد.

این تهاجم علاوه بر آنکه پیامدهای گسترده و قابل توجهی را در ابعاد مختلف سیاسی، امنیتی، اقتصادی، فرهنگی و زیست‌محیطی برای مردم عراق به دنبال داشته زمینه‌ساز چالش‌های جدیدی برای کشورهای همسایه عراق، از جمله ایران، بوده است. تبعات زیست‌محیطی ناشی از این تهاجم چالش‌های اساسی را برای امنیت در منطقه به وجود آورده و تمایلات تجزیه‌طلبانه، اضطراب‌ها، آشوب‌ها و شورش‌ها، مهاجرت را به دنبال داشته است. (جاجرمی، پیشگاهی فرد، ۱۳۹۲: ۱۹۵) با گذشت نزدیک به دو دهه از این رویداد و ملاحظه تبعات پایدار امنیتی و زیست‌محیطی این تهاجم، پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش است که تا به امروز، اشغال عراق توسط آمریکا چه تأثیری بر وضعیت محیط‌زیست ایران و عراق و به تبع آن بر شرایط امنیتی این دو کشور داشته است. براین اساس و برای ملاحظه پیامدهای زیست‌محیطی و امنیتی مختلف برای دو کشور، نیازمند عبور از رویکردهای جنگ سردی به امنیت است که با گذر از ابعاد صرفاً نظامی، ابعاد چندگانه زیست‌محیطی، اقتصادی، تروریسم داخلی و فراملی و اقتصادی و اجتماعی را نیز پوشش دهد. بنابراین مکتب کپنهاگ به عنوان چارچوب نظری انتخاب شده است. در بخش اول این پژوهش تعریف مفاهیم و اهم رویکردهای نظری و نظریه‌های مطرح و مرتبط با موضوع ارائه می‌شود و در مبحث دوم تأثیر این اشغال‌گری بر جمهوری اسلامی ایران و عراق از زاویه مولفه‌های امنیتی و زیست‌محیط‌زیستی به صورت جداگانه مورد بحث قرار می‌گیرد.

### ۱- چارچوب نظری

هر نظریه و رویکردی مبتنی بر طیفی از گزاره‌ها و دال‌هایی است که براساس آن پدیده‌های گوناگون مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند و اسکوتر نیز نظریه را نوعی گفتمان می‌داند که درصدد شناسایی حوادث مهم می‌باشد (اسماعیل زاده امامقلی و احمدی فشارکی، ۱۳۹۵: ۱۲۶). سئوالی که در اینجا پیش می‌آید این است که مطابق با این

رویکردهای نظری، امنیت چگونه تعریف و شاخص بندی می‌شود؟ فروپاشی نظام دو قطبی و ظهور تحولات جدید در ساختار نظام بین الملل بویژه پدیده‌های غیرنظامی همچون توسعه اقتصادی، تغییرات زیست محیطی، مهاجرت و رشد بی سابقه جمعیت، بیماری‌های جدیدی نظیر ایدز، تروریسم و خشونت‌های قومی و نژادی، نقدهای جدی به نگاه سنتی به امنیت وارد شد. بنابراین مجموعه عوامل فوق زمینه را برای بازبینی و طرح نظریات جدید در امنیت فراهم کرد. مکتب کپنهاگ یکی از رهیافت‌های اصلی در روابط بین الملل است که به مطالعات امنیتی دوره پساجنگ سرد و تغییرات گسترده‌ای که در حوزه امنیت رخ داده متمرکز شده است (داداندیش و کوزه گر، ۱۳۸۹: ۷۶-۷۴). بری بوزان را می‌توان اولین پیشگام تجدیدنظرگرایی در حوزه مطالعات امنیت دانست. نگاه تاریخی به پدیده‌های اجتماعی و تاکید بر نقش هنجارها، قواعد و فرهنگ، فراتر ارجاعات عینی امنیت و تاکید بر ارتباطات انسانی، پیوند امنیت اجتماعی و امنیت دولت، تاکید بر ماهیت تاسیسی بودن دولت، تاکید بر عوامل فرامادی در کنار عوامل مادی امنیت، ریال تاکید بر نقش مشترک هویت و حاکمیت در تعریف تهدید وجودی، اهمیت مطالعه دولت و فرد در مسائل امنیتی و طرح این مسئله که دولت‌ها در دوران جدید دیگر تنها مرجع تامین امنیت نیستند از مهمترین مسائل هستی شناسانه مکتب کپنهاگ است (طباطبائی و فتحی، ۱۳۹۳: ۱۱). از نظر مکتب کپنهاگ در شرایط جدید، امنیت مفهوم سنتی خود (وستفالیایی و تاکید صرف بر ابعاد نظامی) را از دست داده و دچار دگرگونی شد. در دوره پساجنگ سرد شاهد گسترش دامنه امنیت به ابعاد چندگانه نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی می‌باشیم (Buzan & Weaver, 2003:15-16).

هدف اصلی بوزان این بود که جنبه‌های مختلف تهدید و بازیگران را در مطالعات امنیت وارد کند؛ چراکه نظریه پردازان سنتی عوامل محدود و دولت محور را در نظر گرفته بودند. بنابراین او در ابتدای امر هیچ اولویتی به هیچ یک از سطوح خود نداد. نظریه وی وابسته به این فرض بود که بعد از جنگ سرد، روابط بین الملل بیشتر ماهیتی عقلانی به خود می‌گیرد. تئوری مجموعه امنیتی کلاسیک دارای دو گام برای تحلیل امنیت است (Buzan, 1991:36) اول سطح منطقه‌ای که ماهیت روابط امنیتی را بیان می‌کند و از سوی دیگر امنیت را به عنوان موضوعی مفرد در نظر نمی‌گیرد. بلکه پدیده‌ای به هم متصل و وابسته محسوب می‌کند و دوم سعی می‌کند سطوح مختلف تحلیل را در آن ایجاد کند.

برای آغاز گام اول بوزان مجموعه امنیتی را در بعد منطقه‌ای آن بر اساس چندین خصیصه تعریف می‌کند. فرض اولیه او این است که هم‌بستگی و میان‌وابستگی امنیتی میان دولت‌هایی که درون این مجموعه هستند به نسبت دولت‌هایی که خارج از مجموعه قرار دارند بیشتر است. در این مفهوم مجموعه امنیتی بیشتر در مورد روابط امنیتی نسبی میان دولت‌ها است. این روابط منجر به الگویی منطقه‌ای می‌شود که توسط واحدهای مختلف مجموعه شکل می‌گیرند. به‌طور کلی ساختار مجموعه امنیتی توسط دولت‌های درون مجموعه تولید می‌شود و بر اساس درک آن‌ها از امنیت و تعامل با یکدیگر است صورت می‌گیرد (Ayoob, 1999: 248). با تعیین سطح تحلیل منطقه‌ای، بری بوزان معتقد است دولت‌ها در سیاست خارجی می‌بایست جایگاه ویژه‌ای به ابعاد منطقه‌ای امنیت آن‌هم در ابعاد چندگانه اختصاص بدهند. به عبارت دقیق‌تر وجه تمایز اصلی او، وسعت دامنه امنیت و شمولیت موضوعاتی همچون مهاجرت، محیط زیست، سازمان‌های تروریستی فراملی و فراملی و رفاه اقتصادی است که در تعاریف امنیتی جنگ سردی ملاحظه نمی‌شد. بوزان معتقد است علاوه بر تحول در مرجع امنیت، در تحلیل چندبعدی آن باید به بررسی تاثیر فرهنگ، جغرافیا، محیط زیست، تمدن و مذهب و از همه مهمتر هویت نیز توجه شود (عباسی و محمدی، ۱۳۹۲: ۸۶ در طباطبائی و فتیحی، ۱۳۹۳: ۱۲).

## ۲- پیامدهای حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳

حمله آمریکا به عراق تهدیدات و پیامدهای مختلفی را برای این کشور اخیر در پی داشته است که در اینجا تلاش می‌شود ابعاد زیست محیطی و امنیتی آنها مورد بررسی قرار گیرد:

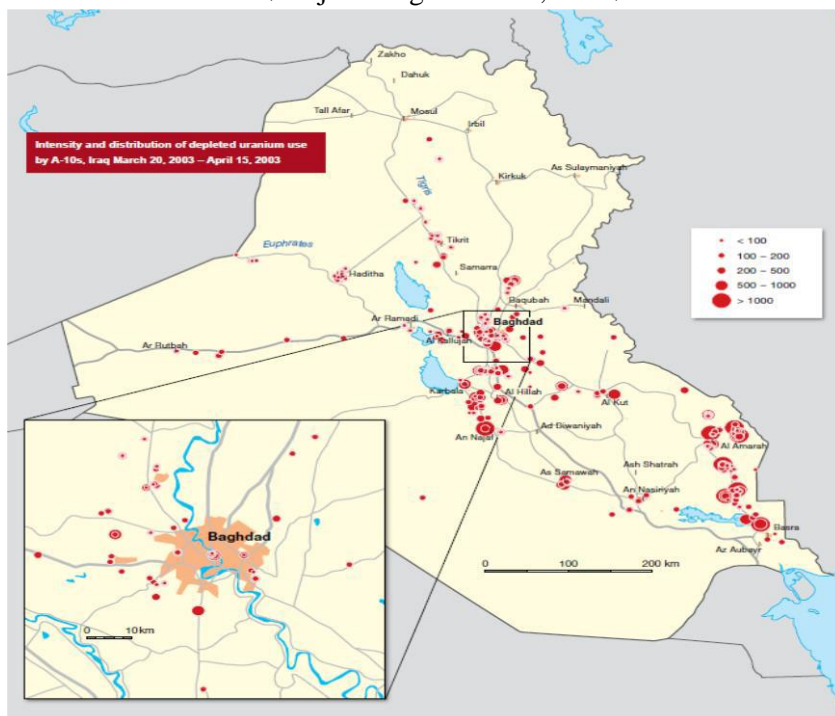
### ۱-۲ مخاطرات زیست محیطی

پیش از اشغال عراق توسط آمریکا و از زمان صدام حسین، به دلیل درگیر شدن عراق در جنگ‌ها و درگیری‌های متعدد از جمله با ایران و کویت و نیز تجربه تحریم‌های سخت و همه‌جانبه بین‌المللی زیرساخت‌های محیط‌زیستی این کشور دچار ویرانی شدیدی شد. با وقوع تهاجم آمریکا به این کشور، محیط زیست عراق چه به طور مستقیم و بر اثر انجام عملیات نظامی و کاربرد سلاح‌های تسلیحاتی و چه به طور غیرمستقیم و بر اثر ویرانی نظام مدیریتی و زیرساخت‌های خدمات‌رسان، تا حدود بسیاری از بین رفت. در این بخش این خسارات گسترده در ذیل چند موضوع اصلی کاربرد اورانیوم ضعیف شده و تبعات ناشی از آن، پدیده ریزگردها و نیز کمبود منابع آب شیرین و آلودگی منابع آب و به طور کلی تغییرات اقلیمی قابل بررسی است.

مهمترین چالش زیست‌محیطی تجاوز نظامی سال ۲۰۰۳ به عراق استفاده دو کشور مهاجم، یعنی آمریکا و انگلستان، از اورانیوم ضعیف شده بوده است. نیروهای مسلح آمریکا و انگلیس در سال ۲۰۰۳ سلاح‌های اورانیوم ضعیف شده به کار بردند و استفاده از چنین سلاح‌هایی را رد کرده و اطلاعاتی را پیرامون جزئیات این کاربرد ارائه نکردند. به اعتراف دولت انگلیس در سال ۲۰۱۰، در سال ۲۰۰۳ کمتر از سه تن اورانیوم ضعیف شده شلیک شد. (Russia Today, 2010) آنها تا زمان انتشار نتایج تحقیقات مربوط به اورانیوم ضعیف شده که توسط سازمان اروپایی PAX با همکاری ائتلاف بین‌المللی منع اشاعه سلاح‌های اورانیوم (ICBDUW) و دانشگاه جورج میسون آمریکا منتشر شد این واقعت را مخفی کردند. این پژوهش کاربرد ۲۰۰ تن اورانیوم ضعیف شده و مکانهای استفاده را (مطابق شکل ۱) در شهرهای پرجمعیت همچون بصره، نجف، بغداد، عماره، تکریت، کربلا، فلوجه و بعقوبه نشان می‌دهد.

شکل ۱: مناطق بمباران شده با اورانیوم در جریان اشغال عراق در سال ۲۰۰۳

(Zwijenburg and Weir, 2016)



دست کم صد منطقه در عراق با اورانیوم ضعیف شده و سلاح‌های رادیواکتیو انگلیسی و آمریکایی در طی جنگها آلوده شده‌اند که علاوه بر بیمارهای مختلف روان پریشی، مرگ و میر و سرطان‌ها و ناهنجاری‌های مادرزادی، آلودگی آب، هوا و خاک را نیز به همراه داشته‌اند که نتیجه آن مهاجرت و جابجایی مردم مناطق جنوب عراق و فلوجه به نواحی امن‌تر این کشور و یا کشورهای دیگر بوده است. (Shafik, 2014: 113, 122) طبق نتایج یک پژوهش معتبر علمی، در نتیجه کاربرد این سلاح‌ها در فلوجه، شمار نوزادان دارای ناهنجاری‌ها و اختلالات مادرزادی، مرگ‌ومیر نوزادان و انواع سرطان افزایش قابل ملاحظه‌ای نسبت به قبل داشته است. (Busby et al., 2010: 2829) گزارش تفصیلی یک سازمان غیردولتی در عراق نیز نشان می‌دهد که شمار فزاینده سقط جنین در میان زنان و نقایص مادرزادی در بدو تولد، از جمله تولد نوزادان دو سر یا با صورت‌ها و بدن بدشکل آنچنان شدت یافته که خانواده‌ها از فرزندآوری به شدت هراس دارند. (NGO Coordination Committee for Iraq, 2011: 8) همچنین یافته‌های دیگری نشان می‌دهد که آلاینده‌های فلزی دیگری نظیر سرب و جیوه در دیگر شهرهای عراق مانند بصره مشاهده شده که سر منشا تهدیدات دیگری برای ناهنجاری‌های نوزادان و به طور کلی مردم و محیط‌زیست شده است. (Sabbak, 2012: 937-944).

ریزگردها دیگر چالش‌های زیست‌محیطی در نتیجه ظهور تروریسم و تهاجم نظامی آمریکا است. منشا این ذرات شن و ماسه که آلوده به اورانیوم هستند و از طریق طوفان‌های گرد و غبار به بیشتر شهرهای عراق رسیده، جنوب و غرب عراق است (Maitham, 2012: 167-78). در نتیجه عملیات نظامی آمریکا و وقوع درگیری‌های نظامی طولانی مدت و پیش از آن به دلیل سیاست‌های صدام، نخلستان‌ها و پوشش گیاهی این کشور به طور کامل از میان رفت به نحوی که تنها ۸ میلیون نخل از تعداد ۴۸ میلیون نخل باقی ماند. صدام حسین در راستای سرکوبی نیروهای مقاومت در جنوب اقدام به خشک کردن تالاب‌ها کرد و محیط‌های طبیعی باقیمانده نیز در دوران حمله آمریکا متحمل خسارات سنگینی شد. با خشکیدن تالاب‌ها و نیزارها و سوء مدیریت بر منابع آبی، زمین‌های زیر کشت و نخلستان‌ها و کمربند سبز صحرای جنوب از بین رفت و منجر به تشدید پدیده گرد و غبار در عراق

گردید (Schwartzstein, 2015) که توسط جریان باد گرد و غبارهای آغشته به اورانیوم رقیق شده علاوه بر تهدید سلامت مردم عراق، ایران را نیز در معرض تهدید قرار داده است. از دیگر تبعات زیست محیطی تهاجم آمریکا موضوع آب، آلودگی آبها و تغییرات اقلیمی است. بحران مزمن آب در این کشور بیش از آنکه در نتیجه فجایع طبیعی باشد در نتیجه تنش‌ها و درگیری‌های نظامی دهه‌های اخیر در این کشور است. منابع آب سطحی و زیرزمینی در این کشور در نتیجه این درگیری‌های نظامی به واسطه نشت نفت، مواد شیمیایی صنعتی و هم‌چنین فاضلاب به شدت آلوده شده است. (Star, 2003) به جز مسئله آلودگی، زیرساخت‌های آبی در این کشور نیز به شدت آسیب دیده مثلاً در جریان عملیات طوفان صحرا در سال ۱۹۹۱ آمریکا عامدانه تاسیسات آب و نیروگاه‌های تصفیه آب و برخی زیرساخت‌ها را هدف قرار داد. در نمونه‌ای دیگر تهاجم نظامی این کشور در ۲۰۰۳ منجر به کاهش شدید سطح آب دجله و فرات، به عنوان منبع اصلی تامین آب این کشور شد. (NGO Coordination Committee for Iraq, 2010) علاوه بر این موارد پروژه‌های سدسازی در کشورهای همسایه از جمله ایران، ترکیه و سوریه نیز سطح آب این رودخانه‌ها را به مرز هشدار رسانده است. احداث سدهای چند منظوره توسط ترکیه جریان آب به سوریه را تا ۴۰ درصد و عراق را تا ۸۰ درصد کاهش می‌دهد و این امر زنگ خطر برای عراق محسوب می‌گردد. (Bakr, 2013: 6)

وقوع درگیری‌های نظامی طولانی مدت و به تبع آن افزایش دمای مناطق جنگی، و کاهش میزان آب دجله و فرات زمین‌های کشاورزی را به بیابان تبدیل کرده و علاوه بر کمبود تولیدات کشاورزی و مواد غذایی و کاهش دسترسی به منابع آب شیرین (shuaw, 2007) تغییرات اقلیمی را در این کشور به همراه داشته است. گروه کاری تخصصی مخاطرات امنیتی مرتبط با اقلیم در یکی از تازه‌ترین گزارش‌های خود امواج طولانی مدت گرما، بارش نامنظم و خشکسالی طولانی، افزایش دما و تشدید بالایا را از جمله نمودهای تغییرات اقلیمی در عراق دانسته‌اند (Expert Working Group on Climate-related Security Risks, 2018). بنابراین گزارش تا نیمه قرن بیست و یکم متوسط بارندگی در این کشور ۹ درصد کاهش خواهد یافت و متوسط دمای این کشور نیز ۲ درجه سانتی‌گراد افزایش می‌یابد. (Expert

Working Group on Climate-related Security Risks, 2018). بی‌تردید وقوع موج گرمای شدید، و کاهش چشمگیر بارندگی در آینده نزدیک برای کشوری که پیش‌تر هم تخریب‌های شدید زیست‌محیطی را تجربه کرده، شرایط وخیمی را ایجاد خواهد کرد.

## ۲-۲ چالش‌های امنیتی اشغال عراق

هدف از تغییر رژیم در عراق ایجاد دولت با ثبات و مشروع بوده است که در عین حال رابطه‌ای دوستانه با ایالات متحده نیز داشته باشد. با این حال، آنچه که در فرای جنگ و تاکنون حاصل شده یک کشور شکست خورده، با شورش‌های ممتد، درگیر جنگ داخلی و همزمان برآمدن گروه‌های افراطی همچون داعش بوده است.

این نتیجه توسط متخصصان عراقی قابل پیش‌بینی بود. در عراق یک دولت رسمی شکننده با شکاف‌های فرقه‌ای و بی‌ثباتی ذاتی منتج از سیاست‌های بریتانیا حاکم شد. تنها چند دهه بعد از مناقشات زیاد، فرمول ثبات پیدا شد: یک نظام حاکم بی‌رحم از طریق بنیان نهادن حزبی نیمه‌توتالیتر و متکی بر یکی از فرقه‌های عراقی در مقابل دیگران بویژه اکثریت شیعی. در حقیقت، ایالات متحده این دولت را بدون نیاز به برنامه ریزی یا حتی جایگزینی مناسب برای آن، ویران کرد با این حال بسیاری معتقدند که شیوه خاص دولت بوش در تغییر رژیم در عراق احتمال شکستن و فروپاشی دولت و جامعه عراق را افزایش داد. به گفته آنتونی کوردسمان، از برجسته‌ترین کارشناسان آمریکایی در امنیت خلیج فارس، ایالات متحده چندین "اشتباه استراتژیک" مرتکب شده است (Cordesman, 2005).

آمریکا طبق نقشه تلاش کرد بر علیه ارتش تضعیف شده عراق بجنگد، نه علیه شورشی طولانی. واشنگتن انتظار یک جنگ سریع بدون درد را داشت: همانطور که جورج پکر (George Packer) اظهار داشت، ایالات متحده تحت فشار "کمبود نیرو و منابع" قرار گرفت، [انتظار داشت] لایه اولیه رهبری عراق را از بین ببرد، کنترل یک دولت کارآمد را در دست بگیرد، آوارگان عراقی طرفدار غرب را برگرداند تا شش هفته از عراق خارج شود و از بودجه نفتی این کشور برای پرداخت هزینه‌های جنگ و خروج از این کشور استفاده کند (Hinnebusch, 2007:17). رامسفلد توصیه‌های ژنرال‌های خود مبنی بر اینکه ۴۰۰۰۰۰۰ سرباز برای اشغال مورد نیاز هستند را کنار گذاشت و آنها را مجبور به پذیرش بخشی از آن



کرد. اشتباه استراتژیک انحلال ارتش عراق باعث شد تا در خلال یک سالی که آمریکا تلاش داشت تا ارتش جدید عراق را بازسازی کند شبه نظامیان فرقه‌ای و قومی خلاء بوجود آمده را پر کنند. همین امر نیز بر چالش‌های امنیتی آینده عراق تأثیر بسیار منفی گذاشت. به همین ترتیب، پاکسازی و بعثی زدایی بوروکراتیک و سایر نهادهای دولتی، حکومت جدید را از مقامات باتجربه محروم کرده و تعداد بیشماری بیکار را تحت تأثیر قرار داد. (Shadid, 2005:165).

توبی داگ (Toby Dodge) و همکارانش استدلال می‌کنند که محصول اشغال عراق طیف درهم تنیده‌ای چالش‌هایی با ماهیت امنیتی و ضدآمریکایی بود که مهمترین آنها برآمدن گروه‌های شورشی است (Dodge, 2006: 217). نابودی ساختار امنیتی و دفاعی، زیرساخت‌های اقتصادی، تجاری و سلامت عمومی، مرگ بیش از صد هزار نفر-اکثراً غیرنظامی- در سال اول و حاکم شدن ترس، وحشت، اضطراب و ناامنی و بی‌ثباتی بر شهرهای این کشور از مشهودترین پیامدهای این تهاجم نظامی بود. وقوع حملات تروریستی، قتل، زندان، شکنجه و تجاوز از سوی نیروهای مهاجم و تروریست‌ها و گسترش خشونت‌های فرقه‌ای از مظاهر این بی‌ثباتی بود. براساس آمار برخی رسانه‌ها شمار قربانیان عراقی از زمان تهاجم نظامی آمریکا روزانه بالغ بر ۴۸ تا ۷۵۹ نفر بوده است. (US National Library of Medicine, 2006) آمار نشریه «لانست» چاپ انگلستان که از معتبرترین نشریات در حوزه پزشکی در دنیاست، حاکیست که از زمان اشغال تا دو سال بعد، یعنی ژوئیه ۲۰۰۶ رقمی بالغ بر ۶۵۵ هزار نفر قربانی خشونت‌های عراق شدند. (Burnham, 2006)

حمله آمریکا و متحدانش در سال ۲۰۰۳ به این کشور عملاً موجب شد تا عراق از صحنه بازی قدرت در خاورمیانه حذف شود. تا پیش از سقوط صدام، عراق در کنار ایران، مصر و عربستان از جمله قدرت‌های موثر در تحولات منطقه‌ای به شمار می‌رفت. ولی با سقوط دولت عراق یکی از اضلاع چهارگانه مربع قدرت در خاورمیانه از میان رفت. (پشنگ و زمردی، ۱۳۹۳: ۴۸۰).

### ۳- پیامدهای امنیتی اشغال عراق بر ایران

صرف نظر از پیامدهای تهاجم آمریکا برای عراق، این تهاجم چشم‌انداز استراتژیک مناطق پیرامونی این کشور (یعنی کشورهای همسایه) را هم برای همیشه دگرگون کرده است. سرنگونی رژیم صدام حسین توازن قوای سنتی در منطقه را به هم زد و تاثیر شگرفی بر رژیم‌های عرب سنی این منطقه داشت. تا سال ۲۰۰۳ و تا پیش از وقوع حمله آمریکا به عراق، موازنه قدرت منطقه‌ای همواره شامل قدرت‌های عرب و ایران بوده، اما پس از این حمله این توازن به نفع ایران تغییر کرده و دولت‌های عرب منطقه همواره این نگرانی را داشته‌اند که در پی حمله عراق و از میان رفتن صدام حسین ایران به راحتی در قلب خاورمیانه، از لبنان تا غزه، جولان خواهد داد. (Wehery et al., 2010) با وجود آنکه چنین زمینه مساعدی برای گسترش حوزه نفوذ ایران فراهم شد و ایران نیز به خوبی از فرصت بوجود آمده استفاده کرد، اما این تهاجم مسبب به وجود آمدن چالش‌های متعددی در زمینه امنیت و محیط‌زیست شده که در زیر به تفصیل به آن خواهیم پرداخت.

#### ۳-۱- تهدیدات تجزیه طلبانه

پس از تهاجم آمریکا به عراق ایران توسط همسایگانی که به نوعی متحد آمریکا نیز محسوب می‌شدند مورد محاصره واقع شد و از جنبه‌های امنیتی در شرایط نامساعدی قرار گرفت. افزایش قدرت سیاسی اقلیم کردستان عراق از جمله مهم‌ترین تبعات تهاجم آمریکا به عراق برای کشورهای مختلف همسایه و از جمله ایران بوده است. پس از اشغال آمریکا برخی تحولات مانند گسترش توان نظامی اقلیم کردستان عراق در نتیجه حمایت‌های بین‌المللی در نبرد بین‌المللی علیه داعش، گسترش ارتباطات و تعاملات آن با دیگر کشورها در منطقه و جهان موجب شد که این اقلیم از وزن سیاسی برخوردار شود.

حکومت اقلیم کردستان عراق که از سال ۱۹۹۱ و در سایه اعلام منطقه پرواز ممنوع به وجود آمده بود پس از اشغال عراق توسط آمریکا در ۲۰۰۳ وارد دوران جدیدی شد. این حکومت با گسترش دامنه نفوذ خود در عراق توانست در جریان تدوین قانون اساسی عراق ایفای نقش کند و از فضای مثبت به وجود آمده پس از سقوط صدام حسین استفاده کند و از سال ۲۰۰۷ تمایلات استقلال‌خواهانه سیاسی و اقتصادی خود را علنی کند. (محمدیان و

ترابی، ۱۳۹۴، ۱۲۲). این حکومت از سال ۲۰۱۲ به روش‌های آشکاری سلطه حکومت مرکزی عراق را به چالش کشیده است که از آن جمله می‌توان به امضای قراردادهای نفتی با دولت‌های خارجی اشاره کرد. فعالیت‌های نفتی این حکومت و روابط آن با ترکیه و برخی از دیگر کشورها در سال‌های اخیر و کمک‌های آنها به احزاب کرد، تجهیز نیروهای پیشمرگه و تبدیل آنها به نیروهای ارتش کردستان و مخالفت‌های شدید این اقلیم با تصمیمات دولت مرکزی از جمله اقداماتی است که این حکومت برای افزایش وزن سیاسی خود در پیش گرفته است. (محمدیان و ترابی، ۱۳۹۴، ۱۲۹)

به طور کلی کردهای عراق دو رویکرد متفاوت را در دوران پس از اشغال عراق اتخاذ کردند. آنها از ۲۰۰۳ تا سال ۲۰۰۷ همکاری و سازش با دولت مرکزی عراق را در پیش گرفتند و همچنین با دراختیار قرار دادن منطقه کردستان به عنوان پایگاه نیروهای آمریکایی و متحدانش در راستای سرنگونی صدام در سال ۲۰۰۳ همکاری‌های خوبی با نیروهای آمریکایی نشان دادند و به متحدان اطلاعاتی آمریکا در عراق تبدیل شدند (درویشی و محمدیان، ۱۳۹۲: ۱۴۷). تدوین قانون اساسی عراق و تعریف این کشور به عنوان یک دولت فدرال نتیجه مشارکت فعالانه کردها در شورای حکومتی و دولت انتقالی عراق بود و این سلسله اقدامات برای آنها یک پیروزی مهم به شمار می‌آمد. تصدی چند پست کلیدی از جمله معاونت نخست‌وزیری و وزارت امور خارجه و کسب ۲۶٪ کل آرا در انتخابات عمومی سال ۲۰۰۵ پیروزی چشمگیری برای ائتلاف کردها بود. (محمدیان و ترابی، ۱۳۹۴، ۱۲۹)

اما در سال‌های پس از ۲۰۰۷ آنها به طور علنی با تصمیمات دولت مرکزی عراق به مخالفت برخاستند. از این زمان به بعد اختلافات اقلیم در برابر دولت مرکزی بر سر مناطق مورد اختلاف، از جمله کرکوک، علنی شد. دولت مرکزی از اجرای خواسته حکومت کردستان خودداری می‌کرد زیرا با دستیابی کردها به کرکوک، این اقلیم به استقلال مالی از بغداد دست یافته و زمینه استقلال کامل آن فراهم می‌آمد. در سال ۲۰۰۹ با تصویب پارلمان حکومت کردستان اختیار نفت و گاز کردستان در اختیار این حکومت قرار گرفت و از آن پس به امضای قراردادهایی با شرکت‌های بین‌المللی نفت اقدام کرد. اختلافات میان دولت بغداد و اربیل تا آنجا بالا گرفت که نوری المالکی نخست‌وزیر وقت عراق از کردها به عنوان تهدیدی جدی علیه تمامیت ارضی عراق نام برد. (محمدیان و ترابی، ۱۳۹۴، ۱۳۰-۱۳۱)

به جز تشدید تمایلات تجزیه‌طلبانه قومیت کرد و مخاطرات امنیتی ناشی از آن برای ایران، این حکومت بعد از سال ۲۰۰۹ اقدام به برقراری ارتباط مستقل با رژیم صهیونیستی کرد. هدف دولت این رژیم از حضور در منطقه کردستان ضمن حمایت از استقلال این منطقه و استفاده از منابع نفت و گاز آن، ایجاد یک کشور زیر سلطه خود و استقرار یک پایگاه در منطقه‌ای نزدیک به ایران بود. سیاست‌های تفرقه افکنانه این رژیم در راستای سیاست محورهای پیرامونی بن گوریون است که با هدف ایجاد بحران در منطقه دنبال می‌شود. (بیات و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۱۳) ایده اصلی این سیاست‌ها ایجاد یک دولت حامی اسرائیل در داخل کشورهای حامی محور مقاومت است.

### ۳-۲ تهدید انسجام اجتماعی ایران

تحولات در اقلیم کردستان از سویی انسجام اجتماعی در ایران را مورد تهدید قرار داد چرا که تقویت حکومت خودمختار کردها در عراق به معنی تقویت ناسیونالیسم کردی در مناطق کردنشین ایران است. با گسترش مطالبات قومی کردها در ایران، و تشدید اقدام واگرایانه از حکومت مرکزی و دسیسه برخی دولت‌های بیگانه از جمله اسرائیل اختلافات قومی تشدید می‌شود و وحدت ملی در ایران تضعیف می‌شود.

یازده درصد از جمعیت ایران و یا به عبارتی ۷ میلیون نفر از جمعیت ایران را کردها تشکیل می‌دهند (Itzchakov, 2017) و این اقلیت به همراه دیگر کردهای ترکیه و سوریه در مناطقی هم‌مرز با اقلیم کردستان عراق زیست می‌کنند و همه آنها با یکدیگر به لحاظ قومی و نژادی مناسبات و تعاملات عمیقی داشته و از یکدیگر تاثیرپذیری بالایی دارند. وجود قرابت‌های فرهنگی، هویتی و نژادی میان اقوام کرد در ایران و عراق عدم سرایت تمایلات تجزیه‌طلبانه دولت کردستان عراق به اقوام کرد ایرانی را غیرممکن می‌سازد. و همین امر سبب می‌شود که آنها در شرایط مناسب همانند یک نیروی گریز از مرکز عمل کنند و واگرایانه از کانون جدا شوند. (Itzchakov, 2017) قومیت کرد میان ایران، سوریه، ترکیه و عراق مشترک است و طرح مسئله اقلیم کردستان عراق و تحولات دهه اخیر در این منطقه مسئله قومیت را که مسئله‌ای عادی و سیاسی است به مسئله‌ای امنیتی به ویژه برای ایران تبدیل می‌کند.

البته این وضعیت و تبعات مخرب ناشی از آن مختص قومیت کرد نبوده و درخصوص دیگر اقوام و گروه‌های عراق نیز صادق است. مثلاً در صورتی که گروه‌های سکولار و پان

عرب در عراق تقویت شوند تحت تاثیر قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی و طرح ادعاهای مرزی و یا تجزیه‌طلبانه، از طریق قومیت‌های عرب و یا کرد، می‌توانند اعلام استقلال کنند. تشدید و تقویت جریان‌های تجزیه‌طلب در عراق می‌تواند تهدیدی برای برخی از استان‌های ایران نظیر سیستان و بلوچستان، کردستان، خوزستان و آذربایجان، به دلیل تنوع قومی و مذهبی و تحرکات خارجی که داعیه تجزیه طلبی دارند، باشد. (یزدانی، ۱۳۹۵: ۶۷)

براساس چنین واقعیاتی است که دولت جمهوری اسلامی ایران در حالی که روابط خوبی با اقلیم کردستان عراق برقرار کرده همواره با طرح استقلال کردستان و نیز مباحث دیگری مانند برگزاری رفراندوم مخالف بوده و خواهان حل و فصل این منازعات در چارچوب حاکمیت دولت مرکزی عراق بوده است. حفظ روابط خوب میان ایران و اقلیم کردستان از آن روست که دولت کردستان تعاملات خوبی با کشورهای غربی از جمله آمریکا و اسرائیل دارد و حفظ و تحکیم روابط خوب میان ایران و این دولت می‌تواند گرایش‌های استقلال‌طلبانه این دولت را تعدیل کند. (Itzhakov, 2017)

بدترین و نامطلوب‌ترین سناریوی ممکن پیش روی کشورهای دارای اقلیت کرد تشکیل دولت مستقل کردستان در کنار مرزهای غربی ایران است. چنین پدیده احتمالی قطعاً روند واگرایی قومیت کرد در ایران و مرکزیت‌گریزی آنها را تشدید خواهد کرد و امنیت ملی را شدیداً در معرض مخاطره قرار خواهد داد. این حرکت همچنین محدود به قومیت کرد باقی نخواهد ماند و همانطور که اشاره شد به صورت دومینو می‌تواند دیگر قومیت‌ها از جمله ترک‌ها و بلوچ‌ها را نیز به تکاپو وادارد.

### ۳-۳ تهدیدات مرزی و تمامیت ارضی

ظهور داعش در عراق تهدیدی جدی علیه مرزها و به خطر افتادن تمامیت ارضی ایران بود. انجام عملیات‌های تروریستی توسط گروه داعش در داخل مرزهای ایران از جمله مخاطرات امنیتی شدیدی است که برای تمامیت ارضی کشور به وجود آمده است. با ظهور داعش مرزهای کشور و تمامیت ارضی ایران به طور مستقیم و بارها مورد تهدید قرار گرفت و محیط منطقه‌ای ایران به واسطه این نیروی بنیادگرا تحت تاثیر قرار گرفت. به طور کلی دو دسته تهدیدات به واسطه فعالیت‌های این گروه تروریستی متوجه ایران شد. دسته اول تهدید مرزها و در مخاطره قرار گرفتن تمامیت ارضی و انجام فعالیت‌های تروریستی که است که

در این بخش به آن پرداخته می‌شود و دسته دوم تهدیدات و مخاطرات سیاسی است که در بخش بعدی و ذیل عنوان تروریسم موشکافی می‌شود.

صرف حضور داعش در همسایگی مرزهای ایران، و مجاورت سرزمینی آن یادآور این واقعیت تئوریک است که تهدیدات در فاصله نزدیک شدت و نمود بیشتری دارند. بنابراین نزدیکی زیاد کانون تهدید به کشور، خطر بسیار سنگین امنیتی را متوجه کشور می‌کند. به ویژه آنکه این همسایگی در داخل موجودیت نظامی بود که به شدت دچار ضعف شده و همین امر ترردهای تروریستی را به این منطقه افزایش می‌داد. (ذوالفقاری و عمرانی، ۱۳۹۶: ۱۷۸) نیروهای داعش در تابستان ۱۳۹۳ درست به نزدیکی مرز ایران با عراق یعنی مرز خسروی در استان کرمانشاه رسیده بودند. در آن شرایط هیچ سپر و حائلی میان ایران و این گروه در مرزهای غربی کشور وجود نداشت و در واقع این گروه به یکی از اهداف اصلی خود که رسیدن به مرز ایران و قطع ارتباط کردستان عراق با شیعیان جنوب بود دست یافته بود. (ذوالفقاری و عمرانی، ۱۳۹۶: ۱۷۸) به جز این تهدیدات مرزی، این گروه با انجام فعالیت‌های تروریستی در داخل ایران تمامیت ارضی کشور را در معرض مخاطره جدی قرار داد. از جمله این اقدامات می‌توان به یک عملیات پیچیده بمب گذاری اشاره کرد که در آذرماه ۱۳۹۴ با هوشیاری دستگاه‌های امنیتی شناسایی و خنثی شد. (باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۳۹۴) دیگر نمونه مهم از عملیات‌های این گروه در داخل ایران می‌توان به عملیات این گروه در خردادماه ۱۳۹۶ اشاره کرد که در جریان آن نیروهای این گروه به ساختمان مجلس شورای اسلامی و حرم امام خمینی یورش بردند که در جریان آن دهها تن از هموطنان کشته و زخمی شدند. در واقع این نخستین حمله آشکار و بزرگ آنها در داخل کشور بود.

تهدیدات مرزی صرفاً از سوی گروه داعش نیست و همانطور که در بالا اشاره کردیم تشکیل احتمالی یک کشور مستقل کردستان می‌تواند منشا تهدیدات مرزی بسیاری برای ایران شود. تشکیل کشور مستقل کردستان به آن معنی است که ایران در همسایگی خود یک مزاحمت همیشگی داشته باشد و بخش قابل توجهی از پتانسیل دائمی خود را مصروف بازدارندگی این کشور همسایه صرف کند. (ذوالفقاری و عمرانی، ۱۳۹۶: ۱۸۴) علاوه بر این موارد ظهور گروه تروریستی داعش در عراق سبب شد تا علاوه بر آنکه خود این گروه تروریستی عامل ناامنی مرزهای غربی ایران شود، دولت عراق را تضعیف کرده و آن در برقراری امنیت در مرزها ناکام بگذارد. این شرایط ضعف و ناامنی عراق را به مامن اصلی

گروهک‌های تروریستی و مخالف و معاند جمهوری اسلامی تبدیل کرده که به نوبه خود تهدیدات جدی و متفاوت دیگری را متوجه مرزهای ایران می‌کند.

### ۳-۴ تروریسم

حضور آمریکاییان در عراق منجر به جریان افراطی دیگری به نام داعش گردید که با تسلط بر میادین نفت و دیگر مناطق جنایات و خشونت‌های بسیاری را انجام داد. ظهور بنیادگرایی اسلامی داعش نه تنها تهدیدی علیه ایران و کل منطقه خاورمیانه بود بلکه کلیت نظام بین‌المللی را متاثر ساخت. اما علت آنکه از ظهور داعش به عنوان تهدیدی مستقیم و جدی علیه جمهوری اسلامی ایران سخن گفته می‌شود بیشتر به سبب هویت شیعی و غیرعربی ایران است (Nader, 2015: 1). در نتیجه ظهور داعش توازن قوای منطقه‌ای به نفع عربستان، اسرائیل و ترکیه تغییر کرد و بنابراین تضعیف دولت‌های شیعی مانند سوریه و عراق را به دنبال داشت.

داعش، یا «دولت اسلامی عراق و شام» گروهی سلفی- تکفیری بود که در عراق و سوریه شکل گرفت و تا سال‌ها به عنوان عمده‌ترین چالش امنیتی منطقه خاورمیانه و بین‌المللی به شمار می‌آمد. این جماعت یک سال پیش از آن یعنی در سال ۲۰۰۳ به عنوان واکنشی در برابر تهاجم آمریکا در عراق، به وجود آمد و بنابراین ظهور این گروه تروریستی محصول مستقیم تهاجم نظامی آمریکا به خاک عراق به شمار می‌آید. (بخشی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳۵) تا سال ۲۰۱۴ این گروه به سرعت با تسخیر مناطق مختلف، آنها را به قلمرو تحت کنترل خود ضمیمه کرده و به عنوان مخوف‌ترین و قدرتمندترین گروه تروریستی در منطقه خاورمیانه ظاهر شد اما بخش زیادی از متصرفات خود را در عراق و سوریه تا سال ۲۰۱۷ میلادی از دست داد اما با وجود این شکست‌ها، گزارش‌هایی مبنی بر تجدیدقوای مجدد این گروه وجود دارد. (Hassan, 2020)

با توجه به حاکمیت گفتمان شیعی در جمهوری اسلامی و تضاد شدید آن با رویکردهای سلفی‌گرایانه، هدف این گروه، یاری رساندن به اهل سنت عراق و سوریه و مبارزه با شیعیان بوده است. (بخشی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳۵) به طور کلی دو دسته تهدیدات به واسطه فعالیت‌های این گروه تروریستی متوجه ایران بود. دسته اول تهدید مرزها و تمامیت ارضی بود که در بالا از آن صحبت شد. دسته دوم امنیت سیاسی که به معنای تضعیف محور مقاومت و تضعیف نظام‌های شیعه یعنی عراق، سوریه و لبنان و رادیکالیزه کردن فضای اختلاف و

منازعه میان اهل سنت و شیعیان، و نیز تغییر موازنه قوای سنتی در منطقه به نفع عربستان، ترکیه و اسرائیل بود.

مجموعه امنیتی متشکل از ایران، حزب‌الله، حماس و دولت سوریه در دهه‌های اخیر همکاری گسترده‌ای با یکدیگر داشته و تعارضات اندکی داشتند. پس از سقوط صدام نیز دولت شیعی عراق همکاری‌های بسیار خوبی با ایران و مجموعه امنیتی شیعیان آغاز کرد و در کنار ایران و سوریه به یکی از قطب‌های مهم تفکر شیعه در منطقه تبدیل شد. (Nader, 2015: 3) این مجموعه به دلیل تعارض ماهوی با اندیشه‌ها و اصل سلفی و جهادی داعش، طبیعتاً از اهداف اصلی مخاصمات گروه داعش بوده و تضعیف آن در دستور کار این گروه قرار داشته است چرا که آنها را مرتد می‌دانستند و جهاد خونین بار علیه آنها را به شدت تشویق می‌کردند. (آدمی و نیکنام، ۱۳۹۵: ۱۳)

ظهور داعش از جنبه دیگری نیز ضربه کاری بر پیکر محور مقاومت به شمار می‌آمد. فلسطین و رهایی آن از اشغال صهیونیسم همواره یکی از آرمان‌های اصلی گفتمان شیعه به شمار می‌آمده و یکی از اهداف اصلی اسرائیل جابجایی این اولویت در سیاست خارجی ایران و دیگر کشورها نسبت به مسئله فلسطین بود. (ذوالفقاری و عمرانی، ۱۳۹۶: ۱۸۳) اما حمله داعش موجب شد که نه تنها عراق و ایران بلکه دیگر بازیگران این جبهه نیز توجه و توان خود را مصروف مبارزه با داعش کنند و همین موضوع زمینه‌ساز تضعیف جبهه مقاومت در برابر اسرائیل بوده است. علاوه بر این موارد، ظهور داعش مسبب ایجاد ناامنی‌های قابل ملاحظه‌ای در این مجموعه امنیتی شد که این ناامنی‌ها پتانسیل ایجاد دگرگونی و تغییر رژیم در عراق یا سوریه را داشتند. تغییر این رژیم‌ها پدیده بسیار نامطلوبی برای ایران بوده چرا که هیچ تضمینی وجود نداشت که دولت‌های جایگزین در این کشورها روابط دوستانه‌ای با ایران داشته باشند.

بنابراین در یک جمع‌بندی کوتاه باید گفت که تروریسم نه تنها در عراق با حمله آمریکا مهار نشد بلکه ظهور گروه جدید تروریستی را نیز فراهم کرد. همچنین ظهور داعش موجب تقویت گروه‌های قدیمی تروریستی مانند القاعده یا طالبان شد زیرا صرف نظر از پیوندهای اعتقادی میان این گروه‌ها، القاعده توانست تجارت میدانی جدیدی را در عراق کسب کند و جبهه تازه‌ای برای سربازگیری در این منطقه به دست آورد (ایروانی، ۱۳۸۸: ۱۶۶).



### ۳-۵- تهدیدات زیست محیطی ایران پس از تهاجم آمریکا

ایران به واسطه نزدیکی جغرافیایی از روندهای تخریبی محیط زیست در دهه‌های اخیر در کشور عراق بی‌نصیب نمانده است. اکولوژی منطقه جنوب غرب ایران پیش از این تهاجم به واسطه تجاوز رژیم بعث عراق در ۱۹۸۰ دچار آسیب‌های شدیدی شده به نحوی که تشدید روند بیابان‌زایی تنها یک پیامد آن بوده است. جنگ اول خلیج فارس و نابودی بخش‌های وسیعی از نخلستان‌ها را در جنوب عراق و به کارگیری سلاح‌ها و تکنیک‌های مدرن نظیر اورانیوم رقیق شده و فسفر سفید که در بالا به آن اشاره شد تأثیرات انکارناپذیری بر ایران داشته است. بنابر پژوهش‌های انجام شده نزدیک به ۸۵ درصد گردوغبار در آسمان ایران منشأ خارجی دارد و طبق عکس‌های ماهواره‌ای منشأ این ریزگردها عمدتاً کشور عراق است (حیدرزاده و جمالی، ۱۳۹۶: ۳۸).

بحران ریزگردها از جمله مهم‌ترین تأثیرات این تهاجم بوده به نحوی که آلاینده‌های ناشی از تنش‌های نظامی در عراق با عبور از مرزها به ایران وارد می‌شوند و سالانه حدود ۲۳ استان کشور و عمدتاً استان‌های جنوبی و جنوب غربی را با مشکلات عدیده‌ای روبرو کرده اند که به نوبه خود پیامدهای مخرب بهداشتی، اقتصادی و زیست محیطی برای ایران به همراه داشته است. وقوع ناآرامی‌ها و اعتراضاتی در مناطق جنوبی ایران و مهاجرت گسترده مردم از منطقه جنوب کشور و جابجایی آنها به استان‌های یزد، اصفهان و شیراز و حتی استان‌های شمالی از جمله تبعات این پدیده است که به نوبه خود منشأ مشکلات دیگری است. این بحران سبب شد تا سازمان بهداشت جهانی "شهر اهواز را به عنوان آلوده‌ترین شهرهای جهان معرفی کند و سه شهر دیگر سنندج، یاسوج و کرمانشاه را در لیست ده شهر آلوده جهان معرفی کند. (Rayman, 2013)

آغشته شدن اورانیوم با گرد و غبار، به سبب کاربرد چنین موادی در سلاح‌های مورد استفاده توسط آمریکا و انگلستان در جریان اشغال عراق، سبب شده که این عنصر در خاک انباشته شده و وارد زنجیره غذایی مردم شود و توسط آنها مصرف شود. (Rasheed, 2013: 729-763) طبق آمار گزارش سازمان بهداشت جهانی بهداشت در سال ۲۰۱۶ هر سال هزاران ایرانی بر اثر آلودگی هوا و از جمله ریزگردها جان خود را از دست می‌دهند و یا به بیماری‌های تنفسی و سرطان در مناطق آلوده مبتلا می‌شوند. (ایسنا، ۱۳۹۶) تبعات این پدیده صرفاً محدود به حیطة سلامت مردم نبوده و در حوزه کشاورزی و اقتصاد نیز خساراتی به بار آورده است.

از دست رفتن نزدیک به هزار تن محصولات کشاورزی و صدها میلیارد تومان خسارت مالی تنها استان‌های غربی و جنوب غربی ایران، تنها یک نمونه این مسئله در یک دوره زمانی است. (حیدرزاده و جمالی، ۱۳۹۶: ۴۵)

در نتیجه تغییرات اقلیمی که در تشریح تبعات جنگ بر محیط زیست عراق به آن اشاره شد، تالاب‌های مهم این استان از تالاب به زمین بایر تبدیل شده‌اند. (Gaurdian, 2015) به جز آلودگی شدید آب، خاک و هوای خوزستان در نتیجه ریزگردها، خشک شدن تالاب‌های هورالعظیم یا هورالهویزه، بیابان زایی، از بین رفتن خاک حاصلخیز و نابودی پوشش گیاهی از جمله اثرات جبران ناپذیر درگیری و تنش در کشور همسایه بوده است. با ظهور داعش، دامنه تخریب محیط زیست عراق و به تبع آن ایران ابعاد تازه‌ای یافت. آتش زدن عمدی چاه‌های نفت در شهر نفتی القیاره در نزدیکی موصل و به آتش کشیدن یک کارخانه تولید سولفور در جریان نبرد موصل در سال ۲۰۱۶ و انتشار مواد بسیار سمی حاصل از آن در هوا و سرریز آن به رودخانه‌ها (Grahm, 2017: 288) و بسیاری اقدامات دیگر، که در گزارش نهادهای سازمان ملل و سازمان‌های انسان‌دوستانه به آن اشاره شده (Zwijnenburg, 2017: 19) پیامدهای بسیار سمی و خطرناک برای محیط‌زیست به همراه داشته و موجبات تغییر اکوسیستم کل این منطقه شده است. علاوه بر این اقدامات تخریبی، این گروه در دوران حیات خود با اعمال سلطه بر جریان آب رودخانه‌های دجله و فرات از آن به عنوان ابزار جنگی بهره برده و در مقاطعی با هدف محروم کردن بغداد و جنوب عراق جریان آب دجله را قطع کرد. (Makenzie, 2014) هرگونه تغییر در این سامانه‌های رودخانه‌ای اعم از بستن یا آلوده کردن آن به معنای آلودگی اروند رود و در نهایت خلیج فارس است و به این ترتیب ایران از آلودگی آب‌های عراق بسیار متضرر می‌شود.

### نتیجه‌گیری

حمله گسترده آمریکا و متحدینش به عراق که در سال ۲۰۰۳ با بهانه مبارزه با تروریسم و منع گسترش سلاح‌های کشتار جمعی و استقرار صلح و دموکراسی صورت گرفت منجر به اشغال فرسایشی عراق و استمرار منازعات و درگیری‌های نظامی و تروریستی در این کشور گردید که آثار آن تا به امروز ادامه دارد. صرف نظر از مشروعیت و یا عدم مشروعیت اشغال عراق در چارچوب حقوق بین‌الملل کیفری، رفتار اشغالگران و تخلفات آشکار آنان منجر به پیامدهای سنگین انسانی و زیست‌محیطی برای ملت عراق و کشورهای همسایه از جمله ایران

گردیده که همین پیامدها در شکل محدودتر آن کشورها و ملت‌های منطقه را نیز تحت تأثیر قرار داده است. استفاده نیروهای ائتلاف از تسلیحات نوین همچون اورانیوم رقیق شده و فسفر سفید در فرایند حمله به عراق و اشغال آن از سال ۲۰۰۳ تا کنون؛ دسیسه آمریکا در شکل‌گیری و رشد گروه تروریستی داعش و منازعات قومی و مذهبی ناشی از آن در عراق؛ تخریب محیط‌زیست و تالاب‌های طبیعی عراق و به تبع آن بروز معضل مسئله ریزگردها در این کشور؛ و آتش گرفتن چاه‌ها و تأسیسات نفتی و ایجاد تغییرات و آلودگی‌هایی در آب و هوای عراق که ثمرات اشغال‌گری آمریکاست نه تنها امنیت ملی عراق را به مخاطره انداخته و تا سال‌ها گریبانگیر این کشور خواهد بود، بلکه به امنیت ملی کشورهای منطقه چون ایران نیز لطماتی را وارد ساخته است. همان‌طور که در چارچوب نظری این تحقیق مطرح شد، امروزه دیگر نمی‌توان امنیت ملی را صرفاً تحت تأثیر اقدامات نظامی در نظر گرفت. اقدامات مخمل نظم و ثبات اجتماعی و فرهنگی، و اقدامات تخریب‌کننده محیط‌زیست به طور مشهودی امنیت ملی یک کشور را تهدید کرده و می‌تواند از مرزهای ملی یک کشور عبور کرده و امنیت کشورهای همسایه را نیز تهدید نماید. در این پژوهش چهار تهدید امنیتی عمده که پس از اشغال عراق متوجه ایران بوده نیز برشمرده شد. تهدیداتی چون تشدید تمایلات تجزیه‌طلبانه به واسطه تحولات حکومت اقلیم کردستان عراق، تهدید انسجام اجتماعی ایران، تهدیدات مرزی و تمامیت ارضی و تروریسم. برخی تحولات مانند گسترش توان نظامی اقلیم کردستان عراق در نتیجه حمایت‌های بین‌المللی در نبرد بین‌المللی علیه داعش، گسترش ارتباطات و تعاملات آن با دیگر کشورها در منطقه و جهان از جمله تحولاتی است که پس از حمله آمریکا به عراق روی داد. این تحولات موجب شده است که این اقلیم از وزن سیاسی بیشتری نسبت به گذشته برخوردار شود و احتمال خودمختاری آن افزایش یابد. وقوع چنین تحولاتی از یکسو، و از سوی دیگر وجود قرابت‌های فرهنگی، هویتی و نژادی میان کردهای ایران و عراق، و حمایت رقبای منطقه‌ای ایران از چنین تمایلاتی از سوی دیگر سبب می‌شود که روندهای واگرایی قومیت‌گرایان کرد ایرانی با دولت جمهوری اسلامی تقویت شود. فعالیت و حضور نیروهای داعش درست در فاصله بسیار نزدیک با مرز خسروی در استان کرمانشاه و نیز طراحی برخی عملیات‌های خرابکارانه در ایران نیز از جمله تهدیداتی است که به دلیل اشغال آمریکا و آشفتگی و نابسامانی شدید دولت مرکزی این کشور متوجه مرزها و تمامیت ارضی کشور بوده است. همچنین ظهور

گروه تروریستی داعش که واکنشی به اشغال عراق توسط نیروهای مهاجم غربی بود ضربه سنگینی بر پیکر مقاومت و آرمانهای ضداسرائیلی آن بود. چرا که موجب شد تا سال‌ها اولویت اول این جبهه به مبارزه با داعش و بازپس‌گیری سرزمین‌های تصرف‌شده در عراق و سوریه اختصاص یابد. علاوه بر آن، مخاطرات امنیتی شدیدی را برای ایران به دنبال داشت که از جمله آن می‌توان به پتانسیل بالای دگرگونی و تغییر رژیم در عراق و سوریه و از میان رفتن متحدان نزدیک ایران اشاره کرد. علاوه بر این تهدیدات امنیتی، تشدید پدیده ریزگردها، خشک‌شدن تالاب‌ها و آسیب‌های جدی به اکوسیستم منطقه جنوب غرب ایران و تغییرات اقلیمی در آن تهدیدی جدی علیه امنیت ملی را پیش‌روی آینده کشور ترسیم می‌کند.

## منابع و مآخذ:

- آدمی - آدمی، علی؛ نیکنام، رضا، (۱۳۹۵) "تأثیر تهدیدهای گروه‌های سلفی-تکفیری بر امنیت هستی‌شناختی جمهوری اسلام ایران"، **فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام**، سال ۵، شماره ۱۹، صص ۲-۲۴.
- ایروانی، امیرسعید، ۱۳۸۸، "عملیات آمریکا در عراق و تأثیر آن بر ایران"، **فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی**، سال اول، شماره ۲، صص ۱۵۳-۱۸۳
- بخشی شیخ احمد، مهدی؛ بهنام؛ و هاب‌پور، پیمان (۱۳۹۳)، "بررسی ایدئولوژی گروه‌های تکفیری-وهابی دولت اسلامی عراق و شام"، **فصلنامه علوم سیاسی**، سال ۱۶، شماره ۶۴، صص ۱۳۳-۱۵۳
- بیات، اصغر، و اقارب پرست، محمدرضا و گلشنی، علیرضا، (۱۳۹۷)، "تحولات کردستان عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی"، **فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی**، شماره ۳۶، صص ۱۰۷-۱۳۶
- پیشنگ، اردشیر و زمردی، زهرا، (۱۳۹۳)، "بررسی تحولات سیاسی عراق در پرتو سیاست خارجی ایران، ترکیه و عربستان"، **فصلنامه سیاست خارجی**، سال ۲۸، شماره ۳، صص ۴۷۷-۴۹۹
- جاجرمی، کاظم، پیشگاهی فرد، زهرا، مهکویی، حجت (۱۳۹۲)، "ارزیابی تهدیدات زیست‌محیطی در امنیت ملی ایران"، **فصلنامه راهبرد**، ش ۶۷، صص ۱۹۳-۲۳۰
- حیدر زاده، جمالی، حمید رضا، غلامی، محمد (۱۳۹۶)، "بررسی حقوقی افزایش پدیده ریزگردها در ایران و کشورهای همسایه با تأکید بر عراق"، **فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی**، سال ۸، ش ۳۲، صص ۳۵-۶۱
- دهشیار، حسین، (۱۳۸۳)، "نظام بین‌الملل و نظام اعتقادی و حمله به عراق"، **فصلنامه سیاست خارجی**، سال ۱۸، ش ۴
- اسماعیل زاده امامقلی، یاسر، احمدی فشارکی، حسنعلی (۱۳۹۵)، "ادعای امنیت ایران با تکیه بر مکتب کهنه‌هاگه"، **فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست**، سال پنجم، شماره ۱۸، پاییز ۱۳۹۵ (شماره پیاپی ۴۸)، صفحات ۱۴۱-۱۲۳.
- داد اندیش، پروین، کوزه گر کالجی، ولی (۱۳۹۸) بررسی انتقادی نظریه‌ی مجموعه‌ی امنیتی منطقه‌ی ای با استفاده از محیط امنیتی منطقه‌ی قفقاز جنوبی، **فصلنامه‌ی راهبرد**، سال نوزدهم، شماره ۵۶، صفحات ۱۰۷-۷۳
- درویشی، فرهاد و محمدیان، علی، ۱۳۹۲، "بررسی سیاست خارجی ترکیه در اقلیم کردستان عراق بر منافع جمهوری اسلامی ایران ۱۹۹۱-۲۰۱۳"، **فصلنامه سیاست دفاعی**، ش ۸۵، صص 137-181
- دقیق، مهتاب، لسانی، حسام (۱۳۹۸)، "بررسی اقدامات تلافی‌جویانه علیه اموال فرهنگی در حقوق بین‌الملل بشر دوستانه"، **فصلنامه مطالعات حقوق عمومی**، دوره ۴۹، شماره ۴
- راستگو، محمد زمان (۱۳۹۷)، "عراق منسجم و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران"، **پژوهش‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی**، سال ۱، ش ۲
- طباطبائی، سید محمد، فتحی، محمد جواد (۱۳۹۳)، "تحول مفهوم امنیت در ناتو پس از جنگ سرد براساس مکتب کینه‌هاگه"، **فصلنامه مطالعات راهبردی جهانی شدن**، سال پنجم، شماره چهاردهم، زمستان ۱۳۹۳ (پیاپی ۱۷)، صفحات ۴۲-۷.
- کیس، الکساندر، (۱۳۷۹)، **مقدمه‌ای بر حقوق بین‌الملل محیط زیست**، ترجمه محمدحسن حبیبی، انتشارات دانشگاه تهران: جلد اول
- لسانی، سید حسام‌الدین (۱۳۹۴)، "حمایت حقوق بین‌الملل از میراث فرهنگی و تاریخی در زمان اشغال نظامی با تأکید بر مسئولیت ایالات متحده آمریکا در دوران اشغال نظامی عراق، **مطالعات حقوقی**، دوره هفتم، شماره ۳
- محمدیان، علی و ترابی، قاسم، "تبیین تحولات عراق بر اقلیم کردستان"، **فصلنامه علوم سیاسی**، سال ۱۸، شماره ۷۲، صص ۱۲۱-۱۴۰
- مظاهری، محمد مهدی، ملایی، اعظم (۱۳۹۱)، "اشغال عراق (۲۰۱۱-۲۰۰۳) از دیدگاه‌های نظریه‌های روابط الملل خردگرایی واقع‌بینانه در برابر انسانگرایی فمینیستی"، **فصلنامه روابط خارجی**، سال چهارم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۰-۱۳۹۱، صص ۱۳۹۱
- منتی، ایوب، هادیان، ناصر (۱۳۹۸)، "سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال عراق از منظر موازنه تهدید ۲۰۰۳-۲۰۱۸"، **دو فصل‌نامه علمی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام**، دوره ۷، ش ۲، پیاپی ۱۵
- موسوی، سید فضل... (۱۳۸۰)، **حقوق بین‌الملل محیط زیست**، نشر میزان، جلد اول
- نجات پور، مجید، جعفری، علی، ستوده، علی اصغر، (۱۳۹۲) زرین کاویانی، بهروز، "رویکرد اسلام به جایگاه جنگ و صلح در نظام بین‌الملل در مقایسه با رئالیسم و لیبرالیسم"، **فصلنامه آفاق امنیت**، س ۵، ش ۵
- سایت‌های خبری:  
-ایسنا، مرگ ۱۲۸۹۷ ایرانی بر اثر آلودگی هوا در سال ۱۳۹۴، ۱ آبان ۱۳۹۶، <https://www.isna.ir/news/96080100625/>
- باشگاه خبرنگاران جوان، عروسک بمب‌گذاری شده در کاشمر خنثی‌سازی شد، ۲۱ آذر ۱۳۹۴، <http://www.yjc.ir/fa/news>
- Anthony Shadid, Night Draws Near: Iraq's People in the Shadow of America's War, New York: Henry Holt, 2005.
- Ayoob, M. (1999). From regional system to regional society: Exploring key variables in the construction of regional order. Australian Journal of International Affairs, 53(3), 247-260.
- Bakr. Noha. (2013), Security Challenges in the Middle East, Arms control: Does it have a

- Guardian, How Iran's Khuzestan Went from Wetland to Wasteland, 16 April 2015, [theguardian.com/world/iran-blog/2015/apr/16/iran-khuzestan-environment-wetlands-dust-pollution](http://theguardian.com/world/iran-blog/2015/apr/16/iran-khuzestan-environment-wetlands-dust-pollution)
- Hassan, Hassan, ISIS in Iraq and Syria: Rightsizing the Current 'Comeback', Center for Global Policy, 12 May 2020, <https://cgpolicy.org/articles/isis-in-iraq-and-syria-rightsizing-the-current-comeback/>
- Hinnebusch, Raymond, The American invasion of Iraq. Causes and Consequences, <https://www.researchgate.net/publication/45665921>
- Iraq war mortality estimates: a systematic review, US National Library Medicine, 7 March 2008: [ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2322964/](http://ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2322964/)
- Itzhakov, Doron (2017) Iran and Kurdish Challenge, BESA Center Perspective, No. 600 [https://www.jstor.org/stable/resrep04416?seq=1#metadata\\_info\\_tab\\_contents](https://www.jstor.org/stable/resrep04416?seq=1#metadata_info_tab_contents)
- J shuaw.Busby (2007), climate change and national security.CSR NO 32.concil on foreign relations see: [https://cdn.cfr.org/sites/default/files/report\\_pdf/ClimateChange\\_CSR32%20%281%29.pdf](https://cdn.cfr.org/sites/default/files/report_pdf/ClimateChange_CSR32%20%281%29.pdf)
- James .A.Baker (2005), Institute for Public of Rice Energy and Nano Technology: prospects for solar energy in the 21 st centery our energy chalenge a lecture by Smalley Richard
- Jawad, Al-Ali, (2005) "Epidemiological study at Southern Iraq, Basra city". Proceeding of the Cancer trend in Basra, Iraq. Depleted uranium – 4.5-billion-year health risk meeting. At 17-20 Auditorium in the Parliament House, Japan. Sept 12. 2006.
- Lieberfeld, Daniel (2005), Theories of conflict and the IRAQ War. International Journal of Peace Studies, Volume 10. Number 2, see: [https://www.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol10\\_2/wLieberfeld10n2IJPS.pdf](https://www.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol10_2/wLieberfeld10n2IJPS.pdf)
- Mackenzie, Debora, Extremists in Iraq Now Control the Country's River, 12 June 2014, <https://www.newscientist.com/article/dn25722-extremists-in-iraq-now-control-the-countrys->
- Future Russian Political Science Association, ROSSPEN Publisher Moscow
- Barzegar. Kayhan, (2006) Iran's Foreign Policy in the New Iraq, Tehran: Center for Strategic Research.
- Barzegar. Kayhan. Iran, the Middle East, and International Security. Ortadogu Etütleri, July 2009, Volume 1, No 1, pp. 27-39
- Bleddyn E. Bowen, (2012), The Causes of the Iraq War: Implications for Morgenthau, Wendt, and Waltz see: <https://www.e-ir.info/2012/06/07/the-causes-of-the-iraq-war-implications-for-morgenthau-wendt-and-waltz/>
- Burnham, Gilbert and Lafta, Riyadh et al., Mortality adter 2003 invasion of Iraq: a cross-sectional cluster sample survey, 11 October 2006, in:
- Busby, Chris and Hamdan, Malak and Ariabi, Entesar, 2010, Cancer, Infant Mortality and Birth Sex-ratio in Fallujah, Iraq 2005-2009, International Journal of Environmental Research and Public Health, Vol.7, No. 7, pp: 2828-2837
- Cordesman Anthony, Iraq's Evolving Insurgency., Washington, D.C.: Center for Strategic Studies, (23 June 2005).
- Daniel Deudney & G. John Ikenberry (2017) Realism, Liberalism and the Iraq War, Survival, 59:4, 7-26, DOI: 10.1080/00396338.2017.1349757
- Dodge, Toby, (2006) "War and Resistance in Iraq: From Regime Change to Collapsed State," in Fawn and Hinnebusch, the Iraq War: Causes and Consequences, Boulder CO Lynne Reinner Publishers, pp. 211-224.
- Expert Working Group on Climate-related Security Risks, 2018, Iraq Climate-related Security Risk Assessment, Official Report in August, <https://www.eastwest.ngo/sites/default/files/iraq-climate-related-security-risk-assessment.pdf>
- Grah, Håkan and Björnham, Oscar and Schoenberg Pontusvon, 2017, The 2016 Al-Mishraq Sulphur Plant Fire: Source and Health Risk Area Estimation, Atmospheric Environment, Volume 169, pp: 287-296

5/07/150709-iraq-marsh-arabs-middle-east-water-environment-world/  
 -Shafik SS (2014), Study and measurements of the uranium and amorphous crystals concentrations in urine samples of breast cancer female patients. *Iraqi J Physics, Iraqi Journal of Physics*, Vol.12, No.25  
 -Star, The. 2003 WWF: War in Iraq will badly damage environs. 03 April 2003  
 -Wehrey, Frederic and Kaye, Dalia Dassa and Watkins, Jessica, (2010), *The Iraq Effect; the Middle East after the Iraq War*, United States, Rand Corporation  
 -Zunes. Stephen (2003). Saddam's Arrest Raises Troubling Questions, *Foreign Policy in Focus*: see <https://www.globalpolicy.org/component/content/article/169-history/36412.html/>  
 -Zwijenburg, Wim and Postma, Foeke, 2017, *Living Under a Black Sky*, Pax For Peace Institute,  
 -Zwijenburg, Wim and Weir, Doug, (2016) *Targets of Opportunity; Analysis of the use of depleted uranium by A-10s in the 2003 Iraq War*, A joint investigation by PAX and ICBUW. Published on [www.paxforpeace.nl](http://www.paxforpeace.nl) website.  
 --Al-Sabbak M, Sadik Ali S, Savabi O, Savabi G, Dastgiri S, et al (2012), Metal contamination and the epidemic of congenital birth defects in Iraqi cities. *Bulletin of Environmental Contamination and Toxicology*, Volume 89, Issue 5  
 --Brooks, Stephen . Wohlforth. William (2002). *American Primacy in Perspective*. - *Foreign Affairs*, Vol. 81, No. 4, pp. 20-33  
 --Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, 2nd edn. New York: Harvester Wheatsheaf.  
 --Buzan, B., & Waeber, O. (2003). *Security complexes: a theory of regional security. Regions and powers-the structure of international society*. London: CUP.  
 --Conflict and Environment observatory see: [ceobs.org/countries/Iraq](http://ceobs.org/countries/Iraq)  
 -Consequences of the War and Occupation of

rivers/  
 -Moret. Leuren (2011), *Depleted Uranium: The Trojan Horse of Nuclear war*, Voltaire Net work, Berkely (USA)  
 -Nader, Alireza (2015) *Iran's role in Iraq: room for US-Iran cooperation?*, *Rand Cooperation*, [https://www.jstor.org/stable/resrep02425?seq=1#metadata\\_info\\_tab\\_contents](https://www.jstor.org/stable/resrep02425?seq=1#metadata_info_tab_contents)  
 -NGO Coordination Committee for Iraq, 2011, *Environmental Contaminants from War Remnants in Iraq*, pp 1-27, in: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/images...unitionsHumanHealthinIraq.pdf>  
 -NGO Coordination Committee for Iraq, *Iraq-water scarcity in the Land of Two Ancient Rivers*, 3 August 2010, in: <https://www.ncciraq.org/en/>  
 -Nye, Joseph S., (1992) "What New World Order?", *Foreign*, Volume. 71, Number 1-  
 -Plesa, Dana Gabriela and Stoescu, dan, (2005) *International relations and Globalization in the Middle East*, New York: American center for International policy studies.  
 -Political Realism in International Relations, First published Mon Jul 26, 2010; substantive revision Wed May 24, 2017, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, see: <https://plato.stanford.edu/entries/realism-intl-relations/>  
 -Rasheed, Hadi, Nsireen (2013). *The spatial Distribution for the Radiation pollution in Iraq*, *Journal of Research Diyala humanity*, Issue: 57  
 -Rayman, Noah, *The 10 Most Polluted Cities in the World*, 18 October 2013, <https://science.time.com/2013/10/18/the-10-most-polluted-cities-in-the-world/>  
 -Reports emerge the UK used depleted uranium weapons in Iraq, July 23. 2010. <https://www.rt.com/news/uk-iraq-depleted-uranium/>  
 -Schwartzstein, Peter, *Iraq's Famed Marches Are Disappearing-Again*, 9 July 2015, in: <https://www.nationalgeographic.com/news/2015/07/09/iraq-marches-disappearing/>

Iraq, see:

<https://www.globalpolicy.org/humanitarian-issues-in-iraq/consequences-of-the-war-and-occupation-of-iraq.html>

<http://thestar.com.my/news/story.asp?file=/2003/4/3/nation/jqwwf&sec=nation>

<http://www.rauhanpuolustajat.org/tiedostot/seminaariraportti.pdf>

<http://www.un.org/en/events/environmentconflictday>.

-<https://eastwest.eu/en/iran-s-role-in-the-middle-east/>, Iran's role in the Middle East, 29 June 2015

-<https://web.archive.org/web/20150907130701/http://brusseltribunal.org/pdf/lancet111006.pdf>

--Maitham AS, Mahdi SA-R, Abdulrahim E (2012), Assessment of toxic and carcinogenic elements in dust and soil in Baghdad city and their effects on the distribution of some diseases. Iraqi J Sci, special Issue 53

--Sanders, Barry (2009), The Green Zone: the environmental cost of militarism, Oakland edinburgh.

-